

Bódán Zsolt: Háztartási naplók egy gyulai polgár család hagyatékából

Túlzás nélkül állítható, hogy a Ladics család hagyatéka különleges értéke Gyula városának, s a maga nemében egyedülálló történeti forrása és dokumentuma a vidéki polgárság életének a dualizmus kori és a két világháború közötti Magyarországon. Mit is tartalmaz ez a hagyatéka? Mindenekelőtt a család lakóházát, a Ladics családtagok használati és személyes tárgyait a háztartási eszközöktől, gyönyörű bútorokon keresztül egészen a korabeli ruháig terjedően, valamint a gazdag családi könyvtárat és irattárat.

Ez utóbbiban maradt fenn szerencsés módon egy egyedülálló háztartási naplófüzér, melynek fél évszázadon át szinte napi rendszerességgel vezetett feljegyzései betekintést engednek egy vidéki polgári háztartás működésébe. Jelen tanulmányban ezt a háztartást, és közvetve a gyulai módos polgárság hétköznapi és ünnepi életének néhány jellegzetességét kívánjuk bemutatni, előbb a naplók írójának rövid életrajza, majd azok általános jellemzése végül egy konkrét naptári év részletező elemzése által.

A naplók írója

A naplók írója Ladics Lászlóné sz. Kliment Margit 1869 június 14-én látta meg a napvilágot Gyulán¹ egy helyben megtelepedett osztrák katonatiszti család gyermekeként. Dédapja Kliment Ferenc Xavér (1776.09.16. – Holics, 1853.05.30.) a császári könnyűlovasság tisztje volt s főhadnagyként majd őrnagyként harcolt a napóleoni háborúkban s érdemeivel nemesi címeres levelet nyert. Nagyapja Kliment József (Jaroslav, 1809 – Pozsony, 1885.09.13.) szintén katona volt, csakúgy, mint annak testvére Adolf, akinek a tullini hadapródiskolában Görgey Artúr későbbi honvédtábornok is a növendékei közé tartozott. Apja Kliment Gyula (1836 – Gyula, 1906.09.14) ulánustisztként szolgált az osztrák hadseregben, majd Csausz Szidóniával (1849.10.1. – Gyula, 1917.03.16.) 1868-ban kötött házassága után a hadseregből kilépve Gyulán telepedett le s pénzügyi szakemberként dolgozott tovább. Hét testvére született: Ferenc, Gabriella, Márta, Olga, Gyula, Adrienne, és Gyula, akik közül azonban csak az első három élte meg a felnőttkort. A családi hagyományokat továbbvive az egyetlen megmaradt fiútestvére Ferenc szintén a hadseregben szolgált 1912-ig, majd a szülői példát követve pénzügyi pályára lépett.²

Kliment Margit életéről egyelőre viszonylag keveset tudunk. Bár a múzeum irattárában jelentős anyag kapcsolódik személyéhez (iskolai füzetek, rajzok, levelezés stb.) ezek feldolgozása még várat magára. Gyermekek és ifjúkorával kapcsolatban annyi mindenestre elmondható, hogy a kor polgári szokásainak megfelelően széles körű műveltséget biztosító, alapos oktatásban részesült, még ha ez neméből adódóan nem is jelenthetett felsőbb fokú tanulmányokat és valamely szakma elsajátítását. Megmaradt iskolai füzetek és tankönyvei tanúsága szerint a magyar, számtan, történelem, háztartástan stb. tantárgyak mellett tanult franciául, németül és angolul.³ Ennek a négy nyelvnek az ismeretéről és használatáról életének későbbi szakaszaiból is vannak adataink, a levelek mellett mindenekelőtt az olvasmányairól készített feljegyzések valamint versek, újságcikkek kéziratos másolatai.⁴ Tehetségesen rajzolt, és kézimunkázott, hímzésmintáit több esetben maga tervezte. A múzeum gyűjteményében fiatalkori rajzai mellett többek között számos hímzett zsebkendője és ezek mintáinak tervei is megtalálhatók.⁵

Már elmúlt 23 éves, amikor 1892 december 12-én a gyulai belvárosi római katolikus templomban egybekelt Ladics Lászlóval.⁶ Bencsik János szavaival élve ezzel a friggyel „Gyula

¹Születéséről a Gyulai rk. egyházközség anyakönyvi bejegyzésének kivonata: LD 83.798.

²A Kliment család történetére vonatkozó adatok: Kovács 2000: 1-2. valamint Kliment Margit testvérenek, Mártának a kéziratos feljegyzései illetve az általa készített családfa. LD 83.839., illetve Ambrus Lajos kézírata a régi gyulai családokról. Ambrus é.n.; Kliment Ferenc kilépése a hadseregből: LD 83.857.

³LD 82.294-320.

⁴LD 82.320-340.

⁵Rajzaiból több is látható a „Ladics ház” leányszobájában kiállítva valamint: LD 83.1415. Az említett zsebkendőkből és tervekből néhány példa: 2005.338.1.-2005.343.1.

⁶Házasságkötéséről kivonat az esketési anyakönyvből: LD 83.798.

vármegyei székhely két tekintélyes értelmiségi polgárcsaládjá egyesült.”⁷ Valóban megállapítható, hogy Kliment Margit egy szép karrier elébe néző tehetséges fiatal ügyvédhez kötötte életét Ladics László személyében, akinek családi háttere, gazdasági, társadalmi rangja mintegy biztosítéka volt a nyugodt, békés, előkelő kisvárosi polgári életnek. Közös életüket a Jókai utca 3 szám alatti un. „kis házban” kezdték meg, ahonnan apósának Ladics Györgynek az 1906-ban bekövetkezett halála után költöztek át a szemközt lévő Jókai utca 5 szám alatti mai „Ladics házba”. Házasságukból öt gyermek született: Klára 1893-ban, Tamás 1895-ben, György 1898-ban, László 1900-ban és Margit 1905-ben.⁸

Feleségként és anyaként elsődleges feladata a háztartás vezetése, a gyermekek nevelése a nyugodt családi háttér biztosítása volt a kor „konzervatív” nőideáljának megfelelően.⁹ A források tanúsága szerint ennek a hagyományos női szerepnek mindenben igyekezett megfelelni. A későbbiekben bemutatandó naplók feljegyzésének precízisége, vagy éppen az összeállított receptfüzetek gondossága a háztartás vezetésében nagyfokú lelkiismeretességről tanúskodnak.¹⁰ Minden jel szerint szerető, gondoskodó anya volt. A szoros anya-gyermek viszonyra a család hagyatékából számos bizonyítékot találunk. Utalhatunk például a gyermekek első szavairól készített feljegyzések füzetére, vagy a másik oldalról a gyermekek által édesanyjuk számára készített rajzokra vagy felnőttkorukban a hozzá írott leveleikre.¹¹ Természetesen a család társadalmi rangjának, anyagi helyzetének megfelelően a tényleges háztartási munkák vagy éppen a gyermeknevelés terhei nem közvetlenül rá nehezedtek ezekben cseléd, szobalány, szakácsnő, dada, pesztra segítségére számíthatott.

Mindezekhez a család társadalmi helyzeténél fogva nagy valószínűséggel aktív társasági élet is kapcsolódott, mint azt a részükre érkezett meghívók sokasága is igazolni látszik.¹² A bálokon, színházi esteken, hangversenyeken való részvétel csakúgy hozzátartozhatott életéhez, mint az utazások, a fürdők látogatása nyaranta. A család hagyatékában szereplő jelentős képeslapgyűjtemény ilyen szempontú vizsgálata minden bizonnyal további érdekes adatokat tartogatna az életrajzához. A korszak előkelőbb gyulai asszonyaihoz hasonlóan tagja volt többek között a Gyulai Nőegyletnek, a Békésvármegyei Fehérkereszt-Egyesületnek, a Szociális Misszióstársulat Békésgyulai Szervezetének valamint rendszeresen jótékonykodott, kisebb-nagyobb összegeket adományozva nemes célokra.¹³

Férje, Ladics László 61 éves korában 1924-május 24-én váratlanul, hosszabb betegeskedés nélkül elhunyt.¹⁴ A hirtelen haláleset minden szempontból, így az anyagiak tekintetében is komoly megrázkódtatást jelentethetett a hátramaradottaknak. Ladics László a magán ügyvédi praxisa mellett¹⁵ magas jövedelmet biztosító állással bírt a Békésmegyei Takarékpénztári Egyesületben, melynek 1903-tól igazgatósági tagja, 1909-től pedig vezérigazgatója volt.¹⁶ Emellett vezérigazgatója volt még a Békésmegyei Egyesült Téglagyárnak, alapítója és elnöke az Első Gyulai Kereskedelmi Részvénytársaságnak, a Gyulai Herbadrog Gyógy- és Ipari Növény Részvénytársaságnak, a Gyulai Képkertléc és Faiparárugyár Részvénytársaságnak, elnöke a Sal István Fém- és lemezgyár Részvénytársaság igazgatóságának valamint igazgatósági tagja az Első Gyulai Kötött és Szövött Iparárugyár Részvénytársaságnak.¹⁷ A mindebből származó jövedelmekkel a megözvegyült Kliment Margit és gyermekei, a továbbiakban nem számolhattak. A

⁷Kovács 2000: 1.

⁸Uo. 2.

⁹ A hagyományos női szerepről és ennek értelmezési lehetőségeiről gyulai vonatkozásban bővebben: Héjja 2003.

¹⁰ A naplókat ld. alább. A receptfüzetek: LD 82.107-118.

¹¹ A gyermekszavak feljegyzését tartalmazó füzet: LD. 83.1543. A számára készített gyermekrajzokra példa: LD 83.1539. A hozzá írott levelek nagy része egyenlőre leltározatlanul szerepel a múzeum adattárában.

¹² Néhány példa ezek közül: LD 82.518-532.

¹³ A nőegyletre vonatkozóan: LD. 83.303. A Szociális Misszióstársulat: LD 83.1532. valamint a háztartási naplók kapcsolódó bejegyzései.

¹⁴ Ladics László gyászjelentése: LD 83.1743. valamint a Békés 1924 május 28-i haláláról beszámoló száma: LD 83.349.

¹⁵ Kóhn Dávid visszaemlékezése szerint ezt a tevékenységét Ladics László takarékpénztári működésének kezdetekor feladta. Erdész 2004: 191. Ennek ellentmondani látszik Ladics László ügyvédi határidőnaplója az 1911-es évből a Ladics hagyaték leltározatlan anyagából.

¹⁶ A Békésmegyei Takarékpénztári Egyesület LXI. Zárszámadása és üzleti jelentése az 1924. üzletévről a Ladics hagyaték leltározatlan anyagából.

¹⁷ A Békés 1924. május 28-i száma. LD. 82.1248.

család bevételeit ezek után a csorvási földbirtok valamint a gyulavári tanya bérleti díja, a meglévő részvényekből származó osztalékok valamint a két kisebb, családot nem alapító fiú, György és László fizetése jelentették. Mindez egy tisztas polgári életvitelhez a továbbiakban is elégnek bizonyulhatott, de a világháborút megelőző évek anyagi színvonalát a család már nem érthette el újra. Megözvegyülése okán a családfői szerepkörök egy része is bizonyosan Kliment Margitra hárult az 1924 utáni években. Legalábbis ezt látszik megerősíteni az a tény, hogy ettől az időtől a háztartási naplók elején többször is találunk az adott év bevételeire utaló bejegyzéseket például a csorvási birtokhoz kapcsolódóan.

Özvegységének éveiről, idősebb koráról a jelenlegi kutatások alapján még nem ismerünk részleteket. Életének erről az időszakáról így leginkább unokájának az 1923-ban született Ambrus Lajosnak a visszaemlékezéseiből nyerhetünk képet: *„Ladics László halála után a család együtt maradt a két Jókai utcai házban. A közélettől visszavonulva befelé forduló életet éltek. A családi élet fénypontjai a szombat-vasárnapi közös ebédek, vacsorák voltak. Ilyenkor a kihúzott nagy ebédlőasztalt 8-10-en is körülülték. A hangulatos és színvonalas asztali társalgásokban szó esett politikáról, történelemlről, művészetekről, családi dolgokról, sok humorral, csipkelődéssel. Volt miből meríteni. Ladics Lászlóné műveltsége lenyűgöző volt, orvos fia Tamás eredetileg festőművésznak készült, György kiváló matematikus, filozófia- és irodalombarát volt, Klárit és férjét a természettudományok vonzották, Laci műértésével és humorával csillogott. Na és a zene... Ladics Lászlóné kitűnően zongorázott, sokat négykezesezett Lindl Eta zongoratanárnővel. Gyerekei is jól játszottak. Csak komoly zenét. Jobbára a nagy romantikusoknak hódoltak. Schumann és Brahms bensőséges muzsikája jól illett a ház intim, kissé sejtelmes hangulatához. Gyakran voltak házi koncertek. Gyakran megfordult náluk a gyulai származású Szabó Emil, a debreceni zenede tanára és más „profik” is. Ha ők játszottak, vagy a rádiót hallgatták, püsszenni sem volt szabad.”*¹⁸ A fenti idézet a családtörténeti adatok és jellemzések mellett jól érzékelteti a két háború közötti korszak polgári miliójét is.

Ezt a világot tette tönkre a második világháború és az azt követő kommunista fordulat nemcsak a Ladics család, de az egész polgári középosztály számára. A világháború éveinek nagyobb részét Ladicsné Békésen a lányánál vészelte át. A háború után a család még rosszabb helyzetbe került, mikor a létalapjukat jelentő csorvási birtokot elvették.¹⁹ Ilyen helyzetben érte a halál az utolsó éveiben már sokat betegeskedő Ladics Lászlóné Kliment Margitot 1949 május 16-án 80 éves korában.²⁰

A naplók általános bemutatása

A háztartási naplókat Kliment Margit 1892-es férjhezmenetelétől egészen néhány évvel 1949-ben bekövetkezett halála előttig feltételezhetően folyamatosan vezette. Bár ebből a bő fél évszázadból mintegy 10 év hiányzik, a megmaradt naplók egységes jellege, valamint az életpályával való összevetés inkább a hiányzó darabok elkallódását, mintsem meg nem írását valószínűsítik. Ennek ellenére az utóbbi sem zárható ki teljesen. A legtöbb hiányosság az 1910-es években tapasztalható: 1911, 1912, 1914, 1917-1920, ezek mellett hiányoznak még a következő évek: 1904, 1909, 1925.²¹ A naplók mintegy felénél több háztartási év is szerepel folytatólagosan egy-egy füzetben, míg a fennmaradó részekenél egy füzet egy háztartási évet takar, összességében tehát 35 füzet tartalmazza a meglévő 43 év háztartási kiadásainak feljegyzéseit. Megjegyzendő még, hogy nem minden év feljegyzése teljes. Több esetben is találhatunk hiányosságokat, különösen a nyári hónapokra vonatkozólag, ami talán magyarázható azzal is, hogy a módosabb polgári családok esetében nem voltak ritkák az utazások, különösen a fürdőlátogatások, az évnek ezen szakában.²²

¹⁸ Kiemelés tőlem: Ambrus én.: 7.

¹⁹ Ambrus én.: 8. valamint Ladics Lászlóné leltározatlan levelei.

²⁰ Gyászjelentése és halotti anyakönyvi kivonata: LD 83.799.

²¹ Az 1917-20 közötti időszak esetleg magyarázható a háborús évekkel, míg az 1925-ös év a férjének előző évben bekövetkezett halálával, különösen annak fényében, hogy az 1924-es év is csak félig, a tragikus halálesetig van meg.

²² A nyári utazásokról, fürdőlátogatásokról nagyszámú főleg albumokba rendezett képeslap tanúskodik a hagyatékban. LD 82.1516-1526. Gyula társas élete kapcsán, a nyári szezonról Czeglédi Imre a következőképpen fogalmaz: „Július és augusztus akkor is „uborkaszezon” volt. A nyári meleg, a dologidő s az intelligencia fürdőbel nyaralása nem kedvezett a rendezvényeknek.” Czeglédi 1997: 226. A fürdőlátogatásokkal bővebben ld. még: Kósa 1997: 76-108.

Szintén hiányosságok tapasztalhatók a második világháború évei alatt, ami a zavaros idők mellett azzal is magyarázható, hogy ekkor a naplók írója gyakran tartózkodott a lányánál Békésen.

A naplók tartalmazzák mindenképp előtte a megjelölt időszakokban a különböző háztartási kiadások felsorolását napi bontásban, a legtöbb esetben minden lap alján valamint a hónap végén összegezve. Néhány esetben éves összegzés is található. A naplók többségében a kiadásokkal egy lapon szerepel egy bevétel rovat is, itt azonban csak az összegek vannak feltüntetve, azok forrása nem. Ezeket túl a naplók végén gyakran találhatunk egyéb a háztartáshoz kapcsolódó rövid feljegyzéseket például disznóvágásról, tarhonyakészítésről, szappanfőzésről, befőttekről és lekvárokról, a cselédek bérezéséről, megtakarítási kasszáról, tartozásokról valamint némelyikben listákat a háztartásban található edényekről, ezüstről vagy éppen ékszerekről. Ezek a feljegyzések számos kérdésre fényt derítenek a Ladics család háztartása kapcsán, vannak azonban olyan fontos kapcsolódó területek is, amelyekre közvetlenül, pusztán önmagukban a naplók alapján nem alkothatunk képet.

Mindenképp előtte is megtudhatjuk a feljegyzésekből, hogy pontosan mennyit és mire költöttek egy módosnak számító gyulai polgári háztartásban egy adott időszakban. Az egyes tételek gyakoriságukat illetve értéküket tekintve milyen arányban szerepeltek egymáshoz viszonyítva. Melyek voltak azok a területek, amelyek a háztartás vezetőjének a felügyelete alá tartoztak. Ezeket túl megállapítható bizonyos rendszeresen, ciklikusan ismétlődő események köre valamint a hétköznapi és ünnepek tükröződése a háztartásvezetésben. Mindezekre lehetőség kínálkozik havonkénti, éves vagy akár évtizedeken átívelő vizsgálati ciklusokban, így lehetségessé válik a fentebb említett területek változásainak megfigyelése illetve az általános tendenciák megrajzolása is. Néhány ritka kivételtől eltekintve nem tartalmaznak azonban a feljegyzések mennyiségi adatokat, így ebből a szempontból nem vizsgálhatóak az egyes kiadási tételek. Nem állapítható meg pl. egy adott év hús, tej, tojás stb. fogyasztása, vagy nem dönthető el, hogy a szinte napi rendszerességgel vásárolt kifli milyen darabszámot takar. Mindezek következtében –túllépve az adott háztartás keretein- a korabeli árszínvonalról, illetve ennek hosszabb időszakon átívelő változásairól sem alkothatunk részletesebb képet ezekből a feljegyzésekből. Nem tudhatjuk meg továbbá, mint arra már fentebb utaltunk, hogy pontosan milyen forrásból származtak a napló vezetőjének bevételei, valamint, hogy ez az összeg milyen arányban állt a család összjövedelmével, hiszen ezek a naplók csak a háztartás vezetésével közvetlenül összefüggő adatokat tartalmazzák. Általánosan elmondható továbbá, hogy a naplók jellegéből adódóan azokból hiányoznak a részletező leírások, személyes típusú megjegyzések, melyek nagyban megkönnyíthetnék a feljegyzések értelmezését.

Lássuk tehát, milyen általános kép bontakozik ki a fentebb vázolt kérdésekben. A naplóban szereplő kiadási tételek legnagyobb részét a különböző élelmiszerek teszik ki. Ezek között egyaránt találhatóak nyersanyagok, mint a hús, tojás, tej, zöldség és gyümölcsfélék stb., kész termékek úgymint kifli, zsemle, vaj, tejföl stb., sőt kész ételek, mint például vesepecsenye, rostélyos valamint italok: margit víz, salvator víz, vörös bor, sör stb.. További a konyhához kapcsolódó kiadásokat jelentenek a különböző háztartási cikkek: lábas, szilke, csupor, pohár stb. melyek mellett többször is szerepel a „vásári kiadások” megjegyzés. Jelentős tételt képvisel a háztartásban dolgozó állandó és alkalmi személyzet bére is, valamint a számukra biztosított egyéb alkalmi jellegű juttatások pl. ruhára, cipőre, színházjegyre. Rendszeresen találhatunk a gyerekekkel kapcsolatos különböző kiadásokat. Ezek néha csak névvel és összeggel szerepelnek, néha azonban konkrétan. Jellegüket tekintve igazodnak a gyerekek életkorához: édességre, játékokra, iskolai kiadásokra, könyvekre, füzetekre, zongora tandíjra. A szorgalomra való nevelésre, munkához való szoktatásra utalnak az olyan bejegyzések, mint például Klárikának vasalásért. A gyerekek időben heti pénzt is kaptak, és még felnőttkorukban is rendszeresen szerepelnek bejegyzések velük kapcsolatban pl. „Lacinak autóra” vagy „Gyurkának dohánya”. Ruházkodáshoz kapcsolódó tételekkel is rendszeresen találkozhatunk, ezek száma és összege azonban nem tűnik elegendőnek a ruházkodási költségek tényleges fedezéséhez, sokkal inkább alkalmi jellegű vásárlásokat jelentenek, elsősorban a gyerekek részére, vagy régebbi ruhadarabok, cipők javítására. A társasági élet, kultúra, művelődés szabadidő, szórakozás területeire is utalnak egyes kiadási tételek, például hangversenyre, színházra, folyóiratokra, könyvekre vagy éppen a nőegylet, „vereskereszt egyesület” tagdíjára. Többször találhatunk a kézimunkázáshoz kapcsolódó kiadásokat: különböző anyagok,

hímző cérnák, csipke készítéshez hozzávalók stb. Viszonylag gyakran szerepelnek jótékonykodásra vonatkozó bejegyzések: könyöradomány, koldusnak, szegény asszonynak, apácának, tűzkárosultaknak stb. Ezek mellett több-kevesebb rendszerességgel találhatunk utalásokat az egyes családi és naptári ünnepekhez kapcsolódóan is. Megemlíthető ebben a körben például: kéményseprők újévi köszöntése, húsvéti tojás, locsoló fiúknak, májusfára, gyermeknapra, mikulás czukrok, karácsonyfa, czukor fára, karácsonyi pulyka, hús a keresztlőre, keresztajándék és koszt pénz, keresztelési díj, habtorta Klári születésnapjára stb.

Természetesen vannak olyan tételek, amelyek idővel eltűnnek, míg mások megjelennek, amint már utaltunk rá például a gyerekekre fordított kiadások jellege azok életkorával együtt változik, vagy mondjuk az 1890-es években gyakori petróleum, mécsbél bejegyzéseket az 1900-as évek elejétől felváltják az elektromos áram használatára utaló bejegyzések, mint a „két darab villanyos izzó”, vagy a villanyszámla. Az eddig felsorolt, tételek egymáshoz viszonyított arányáról egy konkrét év vonatkozásában a továbbiakban még részletesen írunk, ezeknek időbeli változása, illetve a hosszabb távú tendenciák megállapítása azonban még további kutatómunkát igényel.

Az előbbieken bemutatott kiadások viszonylag világosan kirajzolják azt a feladatkört, illetve azokat a területeket, melyek a napló írójának hatáskörébe tartoztak. Ez mindenekelőtt a háztartás fenntartását és folyamatos működésének biztosítását jelentette az ehhez kapcsolódó tárgyi és személyi feltételekkel egyetemben. A másik alapvető terület a gyerekekről való gondoskodás volt. Ezen túlmenően a fennmaradó kiadások többsége személyes jellegűnek tekinthető, közvetlenül szolgálva a napló írójának kulturális, szociális és társasági igényeit. Ha részletesebb vizsgálat alá vonjuk ezeket a főbb kategóriákat, a következő kép tárul elénk. A háztartás fenntartása és folyamatos működése kapcsán elsődleges jelentőséggel bírt a család élelmezésének biztosítása, egyrészt rövidtávon a mindennapi ételek elkészítése, másrészt hosszú távon a megfelelő nyersanyagok és szükséges tartalékok felhalmozása által. Kliment Margitra mindezekből napi szinten a konyhai munkálatok irányítása az ételek kiválasztása, menük összeállítása hárulhatott, míg az előkészítő munkák illetve a főzés maga a szakácsnő és a személyzet dolga volt. Itt érdemes szólnunk arról, hogy valószínűleg a Ladics család esetében is érvényesült az étkezések kettősségének gyakorlata, a hétköznapi és ünnepi étrend szétválása, melyre Bánkiné Molnár Erzsébet hívja fel a figyelmet. Eszerint a hétköznapihoz egy takarékosabb életvitel társulhatott a paraszti étrendhez közel álló egyszerűbb ételekkel s ennek megfelelő nyersanyagok alkalmazásával, míg az ünnepeket a fényűzőbb polgári életvitelhez kapcsolódó presztízsvacsorák étrendje határozta meg.²³ A hagyaték feldolgozásának eddigi szakaszában kifejezetten ehhez kapcsolódó források még nem kerültek elő, de számos adat megerősíteni látszik a fentebb említett kettősség meglétét. Elég csak olyanokra utalnunk, mint a marhahús vásárlására vonatkozó bejegyzések a naplóokban vagy a disznóvágást követő néhány napon belüli húsvásárlások (a disznóhús alapvetően a hétköznapi ételeinek lehetett alapanyaga), vagy olyan különleges ételekre vonatkozó adatok, mint a vesepecsenye. Tovább erősítik ezt a képet Kliment Margit receptes füzetei is, azok részletes feldolgozása azonban még várat magára.²⁴ A konyhához kapcsolódó hosszútávú feladatok alapvetően a szükséges nyersanyagok évenként, ciklikusan ismétlődő biztosítását jelentették. Itt mindenekelőtt utalnunk kell a disznóvágásra, tarhonyakészítésre, befőttek, lekvárok és savanyú káposzta készítésére. Az ezekre vonatkozó feljegyzések eleinte elszórva szerepeltek a többi kiadás között, majd az 1901-es évtől a disznóvágásokról és tarhonya készítésről a napló végén külön összegzést találhatunk, mely később alkalomszerűen bővült a befőttekre és lekvárokra vonatkozó feljegyzésekkel is. Mindezekből megtudható, hogy egy évre rendszerint két disznót öltek, egyet még az előző decemberben a másikat január közepén, de volt rá példa, hogy egy harmadikat is februárban. Ezekon túl néhány esetben találunk adatokat a szilveszteri malacölésre is. A feljegyzések tartalmazzák a disznóölés dátumát, a hús tiszta súlyát valamint, hogy mennyi zsír, kolbász, hurka és sajt készült. Ezekkel együtt szerepelnek a zsír használatára vonatkozó adatok is, pontosan feljegyezve, hogy mikor kezdték meg a bődönöket, és meddig tartottak. A disznótartás gyakorlatára utalnak a több esetben is szereplő „saját hízalás” megjegyzések a vágások adatainál, sőt az 1907-es évben azt is megtudjuk, hogy ekkor három disznót vettek 4 hónapos korukban soványan 142 koronáért, amiből kettőt levágtak, míg a harmadikat 120 koronáért adták el

²³Minderről bővebben ld. Bánkiné Molnár 1996: 71-79.

²⁴A receptes füzeteket a múzeum irattárában ld.: LD 82.107-118.

felhizlalva. Tarhonyát rendszerint egyszer készítettek egy évben, általában augusztus végén, szeptember elején. A feljegyzések a pontos dátum mellett mindig közlik a mennyiségi adatokat is: hány kiló lisztből, mennyi tarhonya lett, majd néhány alkalommal ezt tovább is részletezik, mint az 1929-es évben, amikor megtudhatjuk azt is, hogy mindebből mennyi volt „nagy szemű”, „közép nagy”, „apró” és „lisztes”. A befőttek és lekvárok készítése vagy a káposzta savanyítás mindig a hozzávalók szezonjának idején történt, és általában nem készült róluk olyan pontos feljegyzés, mint a disznóölésekről vagy a tarhonyakészítésről. Leginkább a kiadások között felsorolva találhatunk olyan bejegyzéseket, mint pl. „megy befőzésre” vagy „150 fej káposzta”, az 1920-as évektől azonban egyre gyakrabban kiegészülnek ezek is a napoló végébe készített leltárszerű felsorolásokkal a család befőtt és lekvárkészletéről.

A konyhán kívül a háztartásvezetés másik fontos területe volt a házfenntartásnak a kérdése is, vagyis az olyan tételek beszerzése, melyek a háztartás „normális, zökkenőmentes” működését biztosították, például a szén, gyertya, petróleum vagy az egérfogó, lakat stb., vagy éppen az aktuális javítások a ház körül: üvegesnek, kútrepairálás... és még sorolhatnánk. Szintén ide kapcsolható a rend, a külső és belső környezet tisztaságának a biztosítása is. A mindennapi takarítás a cselédek feladatkörébe tartozott, bizonyos időközönként azonban sor került nagytakarításra is, melyhez szükség esetén külső segítséget is igénybe vettek. A nagymosásokhoz a feljegyzések tanulsága szerint mindig mosóasszonyt hívtak és a napló adatai szerint a vasalásért is külön fizetség járt. Mindezekről külön feljegyzések általában nem készültek, csak a napi kiadások felsorolása között találunk rá adatokat, mint „Hajdúnénak mosásért” „Marinak vasalásért” stb. Rendszeresen feljegyzésre kerültek viszont a szappanfőzés adatai, általában a napló végén, együtt a disznóvágással, és tarhonyakészítéssel. Ezekből megtudhatjuk, hogy pontosan mikor, és mennyi zsiradékból mennyi szappant főztek. A szappanfőző bérét, és az esetleges hozzávalókat azonban ebben az esetben is a napi kiadások közé jegyezve találhatjuk meg.

A munkák szervezése és irányítása mellett azok személyi feltételeinek biztosítása is Kliment Margit hatáskörébe tartozott. A feljegyzésekből kiderül, hogy a család alkalmazott egy szakácsnőt, egy vagy két cselédet-szobalányt, valamint amikor szükség volt rá dadát és pesztrát, ezek mellett nagyobb munkák, mint szappanfőzés, tarhonyakészítés, nagymosás vagy éppen disznóvágás alkalmával egy-egy napra alkalmi munkásokat is. Ez utóbbiak gyakran éveken keresztül ugyanazok a személyek voltak s általában vezetéknevükön jegyezték fel őket a naplóban, néha azonban csak, mint „mosóné” vagy „szappanfőzőné” szerepeltek. A cselédek, szobalányok rendszerint fiatalabb lányok voltak, szemben a szakácsnéval, mosónékkal, akik férjezett asszonyok. A család fotói között többüknek is megtalálható a képe, rajta szolgálatuk adataival, nem egyszer megjegyezve: „a családot hűségesen, szeretettel szolgálta”. Az alkalmazottakról több napló végén is feljegyzéseket találunk, mely tartalmazza a nevüket, a havi bérüket, néha a beosztásukat, valamint azt, hogy mikor és mennyi bérük került kifizetésre. Ez utóbbi a napi kiadások között is mindig fel volt tüntetve s közvetlenül Ladicsné háztartási kiadásait terhelte. Legjobban általában a szakácsné keresett, valamivel kevesebbet a dada és a szobalány, míg legkevésbé a pesztra volt megfizetve. A kifizetésekről megállapítható, hogy bérüket nem havonta egy megszabott napon kapták meg, hanem igény szerint, volt hogy több hónapot egyben, vagy éppen csak fél hónapot, sőt szükség esetén előleget is kaphattak. A csak alkalmi jelleggel foglalkoztatott munkások az adott feladatért egyszeri juttatásban részesültek. Az adatok rendszeressége lehetővé teszi az alkalmazottak bérezésének, illetve az alkalmi munkák munkadíjának hosszabb távon történő nyomon követését is, ez azonban még a későbbi vizsgálatok feladata. A cselédek életkörülményeiről, munkájukról, lakhatási viszonyairól, étkezésükről nem sokat árulnak el a feljegyzések. A házban volt cselédszoba, itt lakhatott például a távolabbi vidékről közvetített német lány, vagy az állandó alkalmazásban álló cselédek. Az alkalmazottak másik köre, mint a szakácsnő és persze a csak egy-egy konkrét munkára megfogadottak helyiek lehettek, és nem a Ladicsoknál laktak, hanem hazajártak. Bánkiné könyvében megjegyzi, hogy az általa vizsgált kiskunfélegyházi család esetében külön főztek a cselédeknek és külön sütöttek nekik kenyeret, készítettek tarhonyát.²⁵ Erről a Ladics naplók feljegyzései nem árulkodnak, találhatóak viszont erre utaló bejegyzések Kliment Margit szakácskönyvében egy külön lapon fennmaradt – sajnos pontosan nem datálható – heti menüben:

²⁵Bánkiné Molnár 1996: 71-72.

„cselédeknek burgonyafőzelék” „cselédeknek kása”. A cselédekhez kapcsolódó naplóbejegyzések arról is tanúskodnak, hogy ünnepek alkalmával, ritkábban évközben is kisebb ajándékokat vagy ruhát, illetve néhány esetben pénzt kaptak színházra. A velük kapcsolatos elvárásokról nyújt némi képet annak a levélnek a piszkozata 1899-ből, melyet Kliment Margit írt egy közvetítőnek, német lányt kérve tőle: *„Beliczay Katalin Úrnő ajánlatára, ki Kegyed által igen jóra való német leányt kapott, azon kéressel fordulok kegyedhez, szíveskednék részemre is német leányt szerezni 3 gyermek mellé, melyek közül a legnagyobb 5 éves múlt, a legkisebb még karon ülő, 10 hónapos. A leálynak a 3 gyermek gondozásán kívül, mely kizárólag az ő dolga, ház körüli dolga is lesz, kiváltképpen reggel, míg a gyermekek alszanak, folyosó, kapualj seprés stb. Azonkívül segíteni kell, ha szükséges mosás és vasalásnál, és egyáltalában midőn ideje engedi előre meg nem állapítható munkákat, semmiféle dologba ne válogasson. Nagy hangsúlyt fektetek arra, hogy a leány szépen beszéljen németül, és magyarul ne tudjon. Erős, egészséges, tiszta, rendes, jó indulatú, becsületes, jó erkölcsű és értelmes legyen. Gyerekekkel szívesen foglalkozzék. Korra körülbelül 17-18 éves lehet, havonként 5 Frt bér. Közvetítési díj igen.”*²⁶

A gyereknevelés kérdései szintén a napló írójának hatáskörébe és feladatai közé tartoztak. Ebben azonban, mint már utaltunk rá, dada és pesztra volt segítségére. Az ehhez a területhez kapcsolódó kiadások jellegéről szintén szó volt már a naplókban szereplő legfontosabb tételek bemutatása kapcsán.

A bejegyzésekből megállapítható az 1920-as évek második felétől a napló vezetőjének hatásköre alá tartozó területek egyfajta bővülése, amit jelez például a család bevételeire vonatkozó feljegyzések megjelenése a naplók elején, vagy az egyre inkább megszorodó bejegyzések a különböző, gyakran a házfenntartáshoz kapcsolódó számlák kiegyenlítéséről. Mindezek egyértelműen összefüggésbe hozhatóak Ladicsné megözvegyülésével, mely a családfői feladatok bizonyos körű átvételével is együtt járt.

Végezetül a naplókhoz kapcsolatos általános szempontok vizsgálatánál mindenképpen érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy mennyire tekinthető egyedinek ez a sajátos forrás együttese a Ladics hagyatéknak. Maga az a tény, hogy fennmaradt egy ilyen naplófüzér, mely egy fél évszázad háztartási adatait ennyire részletességben megőrökíti, mindenképpen különlegesnek számít és a szakirodalomban ehhez hasonló háztartási naplók ilyen sorozatáról nem találtunk említést.²⁷ A naplókhoz mind keletkezési körülményeiben mind jellegében Hoffer Istvánné kiskunfélegyházi feljegyzései állnak legközelebb, bár ezek rendszertelenebbek, nem napi, hanem havi bontásban rögzítik az adatokat, illetve a háztartás rendszeresen ismétlődő eseményeiről (disznóvágás, mosás, szappanfőzés stb.) nyújtanak leírásokat az 1890 és 1916 közötti időszakból.²⁸ Ennek ellenére az ilyen típusú naplókat keletkezésük szempontjából nem tekintjük egyedinek. A korabeli kalendáriumok elején a hónapok mellett a legtöbb esetben található a háztartás kiadásainak és bevételeinek feljegyzésére szolgáló rovatokat, számos esetben kiegészítve a mosások feljegyzésére vagy a cselédek adatainak rögzítésére szolgáló külön lapokkal.²⁹ Ez valószínűleg mintaképpen szolgálhatott, és egyben ösztönzőleg hathatott a háztartási feljegyzések naplószerű vezetésére. Még inkább ilyen hatása lehetett annak a ténynek, hogy a leányiskolák tananyagában is szerepelt a háztartási könyvvitel készítése. Gáspár Ignác 1877-es tankönyvében külön kis fejezetben foglalkozik ezzel a kérdéssel, amelyben amellet, hogy kis ábrán be is mutatja a háztartási könyv beosztását, és részletezi a feljegyzések készítésének módját, a lapvégi, havi és éves összegzések fontosságát, magáról a könyvvitel jelentőségéről így fogalmaz: *„Minden üzletnek, mely rendszeresen üzetik, könyvekkel kell bírnia, melyekben a bevételek és kiadások pontosan bejegyeztenek. A háztartás is üzlet; mert a bejött pénz bizonyos része a nő által adatik ki. A jegyzőkönyv, melybe a kiadás és a bevétel jegyzendő, tehát okvetlen szükséges. Ezáltal bármikor meggyőződhetik róla, mit mívelt a pénzzel, mely előnyöket vagy nyereséget ért el, s egészen mennyit takarított meg a ház számára. Mindennapi és pontos feljegyzés nélkül lehetetlen volna áttekintést nyerhetni; mely mindig nagy hasznára válik a gazdasszonynak.”*³⁰ Ezek mellett a hagyatékban

²⁶ A német lány alkalmazásáról szóló levél piszkozata betét az 1898-1899-es naplóban. LD 82.63.

²⁷ Hogy csak egy szakirodalmi példát említsünk háztartási feljegyzések kapcsán: Székelyné Körösi 1986.

²⁸ Bánkiné Molnár 1996.

²⁹ Csak néhány példa a Ladics hagyatékból: LD 82.15.; LD 82.8.; LD 82.20.; LD 82.27.; LD 82.32.; LD 82.34.;

³⁰ Gáspár 1877: 20-21.

további háztartási feljegyzéseket is találhatunk, melyek nem köthetőek közvetlenül Ladics Lászlóéhoz.³¹ Mindezek együttesen arra engednek következtetni, hogy az, ami a Ladics hagyatékban szerencsésen megmaradt, a dualizmus kora, illetve a két világháború közötti Magyarország polgári családjaiban, ha nem is általánosan elterjedt, de mindenképpen ismert és szélesebb körben meglévő gyakorlat lehetett.

Az 1901-es év részletes elemzése

A mintegy fél évszázadot felölelő naplófüzérből részletes elemzésre az 1901-es év naplóját választottuk. Egyrészt ekkor már majd egy évtizeddel járunk a naplók írójának 1892-es esküvője után, így minden bizonnyal egy kiforrott, a korábbi évek tapasztalatait hasznosító háztartásvezetési gyakorlatot tükröznek a feljegyzések. Maga a család is túljutott már az indulás évein, az ötből négy gyermek megszületett, a családfő kialakult ügyvédi praxissal és fiatal kora ellenére a városban kellő tekintéllyel rendelkezett bár, mint arról a későbbiekben szólunk, igazi karrierje még előtte állt. Ráadásul, mint azt a család történeti kutatásaiból tudjuk, az 1901-es év semmilyen különleges eseményt nem tartogatott a család számára, igazi tipikus „boldog békeidők” béli évként tarthatjuk tehát számon. Ezek mellett bizonyos „formai okok” is indokolták a választást: ez az első olyan év, mely egyetlen naplóban önállóan szerepel, csak viszonylag rövid időszak feljegyzései hiányoznak belőle, és meglehetősen gazdag kiegészítő feljegyzéseket is tartalmaz.

Az 1901-es év naplója a Ladics hagyatékban a 82.66. szám alatt került beletárolásra. Az év háztartási feljegyzései teljesen megtöltik a vászonkötésű, kemény fedeles, 100 lapból álló könyvecskét. A napló 27 nap bejegyzéseit leszámítva teljes. Hiányoznak az augusztus 23-tól szeptember 17-ig terjedő időszak (augusztus 31 és szeptember 8 részben kivétel, amikor is találunk 1-1 bejegyzést), valamint a karácsony három napjának (december 24-26) az adatai. A naplóvezetésben az előbbi hosszabb kihagyás valószínűleg utazással magyarázható, ezt látszik megerősíteni az a szokatlanul magas (202 korona) bejegyzés is a bevétel rovatban, melyet Kliment Margit a szünet előtti utolsó hiánytalan napon augusztus 22-én tett, s amely lényegében kimaradt a későbbi elszámolásból. Az egész év során mintegy 640 különböző tétel került bejegyzésre, és mivel egy-egy tétel többször is szerepel ez lényegében mintegy 4500 bejegyzést jelent 3180 sorban, ami napi átlagban megközelítőleg 14 bejegyzés 10 sorban. Ez utóbbi adat jól mutatja, hogy a naplóban rendszeresen előfordul, hogy egy sorban, egy kiadási összeggel több tétel is szerepel, ami nagyban megnehezíti az egyes tételekhez kapcsolódó kiadások összegzését.

A bevételi és kiadási tételek rendszerint valamennyi lap alján illetve a hónap végén is összegezve vannak, kivételt képez ez alól a június, ahol is a hónap utolsó három napja kimaradt az összegzésből, valamint az egész július, augusztus és december második fele. A bevételek forrása nincs pontosan megjelölve, és maguk az összegek sem mutatnak különösebb rendszerességet. Ez arra enged következtetni, hogy Kliment Margit a háztartás vezetésére a férjétől kapott az éppen aktuális igényeknek megfelelő kisebb-nagyobb összegeket, míg a családi költségvetés felügyelete nem az ő közvetlen hatáskörébe, hanem a családfőébe tartozott.

Havi bontásban a háztartásban a következő bevételi és kiadási összegek szerepeltek:

HÓNAP	BEVÉTEL	KIADÁS
JANUÁR	222,97	222
FEBRUÁR	216,38	219
MÁRCIUS	242,69	238
ÁPRILIS	284,08	285
MÁJUS	296,74	281
JÚNIUS	235,15	231,98
JÚLIUS	311,44	323
AUGUSZTUS	185,04	359
SZEPTEMBER	156,04	155,26
OKTÓBER	314,97	297

³¹ Példák a hagyatékból: LD 82.12.; LD 82. 14. ; LD 82. 19.; LD 82. 22.; LD 82.83.; LD 82.84.

NOVEMBER	284,2	280
DECEMBER	295,4	289
ÉVES ÖSSZEJZÉS	3045,1	3127,24

Amint az jól látható, a kiadások és a bevételek arányban álnak egymással, fogalmazhatunk úgy is, hogy a bevételek követik a kiadásokat. Az egyetlen kirívó különbség az augusztusnál található, ami egyrészt az utolsó teljes napon bejegyzett plusz 202 koronának köszönhető, mely már a valószínűsíthető utazás költségeit volt hivatott fedezni, míg a kiadás rovatban egy Mezi kisasszony bejegyzéssel szereplő 35 koronás rendkívüli tétel módosítja ennek a hónapnak az összeget. Az augusztusi és szeptemberi kiadások szembeötlő eltérése az év többi hónapjától a napló bejegyzéseinek hiányosságaival magyarázható, ha ezt a két hónapot levesszük, akkor havi átlagban 270 koronás kiadással számolhatunk.

Az éves kiadás 3045 koronára tehető. Néhány összehasonlító adat könnyebben érthetővé teszi ezt az összeget. A kiskunfélegyházi Hoffer Istvánné, akinek a háztartásvezetését naplójának elemzője takarékosnak minősíti, három évvel korábban, 1898-ban a feljegyzett kiadások alapján a háztartásra 904 forintot, azaz 1808 koronát költött.³² Az ugyanebben az évben kiadott Békésvármegye szabályrendeletei tartalmazza a vármegyei tisztviselők javadalmazását. Ebből megtudhatjuk, hogy az alispán évi 3000 forint, azaz 6000 korona, a főjegyző 1730 forint (3460 korona), az első aljegyző 1500 forint (3000 korona), a tiszti főügyész 1760 forint (3520 korona), a főpénztárnok hasonlóképpen 1760 forint (3520 korona), a tiszti főorvos 1750 forint (3500 korona), míg az árvaszéki elnök 2030 forint (4060 korona) juttatásban részesült.³³ Néhány évvel korábban, 1895-ben a városi mérnök jövedelmét 1200 forintban állapították meg.³⁴ Látható, hogy a Ladics háztartás éves kiadása lényegesen meghaladta a takarékosnak mondott Hoffer családjét, és megközelíti a vármegyei tisztikar elitjének éves jövedelmét. Ez annak a fényben különösen érdekes, hogy a családfő Ladics László igazi karrierje csak ezután indult (1903-tól igazgatósági tag, majd 1909-től vezérigazgató a takarékpénztárnál), és 1901-ben még az örökségéhez sem juthatott hozzá, hiszen apja Ladics György 1906-ban halt meg.³⁵

Érdeemes alaposabban megvizsgálni azt is, hogy pontosan mire költötte el ezt az összeget Ladics Lászlóné az év során. Nem meglepő módon, a sor elején a család élelmezéséhez kapcsolódó kiadásokat találjuk, melyek az összes költségeknek több mint felét, mintegy 56%-át (1680 korona)³⁶ teszik ki, majd a különböző munkákért kifizetett bérek következnek megközelítőleg 700 korona értékben (22%). Ezek mellett a további kisebb kategóriák: a házfenntartás (7%-215 korona), ruházkodás (4%-124 korona), konyhai felszerelés (2%-75 korona), gyermekekre (1%-30 korona), papíráru (0,7%-22 korona), játékonyság (0,6%-19 korona) valamint az egyéb, az eddig említettekbe nem besorolható tételek (7%-200 korona). Az élelmezés összetett kategóriáján belül magasan a legtöbb költséget a húsvásárlás jelentette. Az erre fordított 700 koronát meghaladó összeg egymagában is az éves kiadásoknak mintegy 23%-át adta, s ezzel önállóan a legköltségesebb kategóriának számított. Ezen túlmenően tejtermékekre további 200 koronát (6%), pékáru 150 koronát (5%), italokra szintén 150 koronát (5%), gyümölcsre és zöldségre megközelítőleg 100-100 koronát (3-3%), édességre 15 koronát (0,5%), míg egyéb konyhai kiadásokra pl. nyersanyagok, fűszerek stb. további 310 koronát (10%) fordított Ladicsné.

Beszédesebbé válnak ezek az adatok, ha nem pusztán a kiadási összegeket, hanem magukat a tételeket és azoknak a gyakoriságát is vizsgálat alá vesszük. A napló feljegyzéseiben két olyan árút találunk, amely 300-nál többször szerepel, ezek a kifli[394]³⁷ és a hús [313] valamint további négyet ami átlépi a 100-as határt: a tejfej [186], cukor [152], tojás [109] és a petróleum

³² Bánkiné Molnár 1996: 84-85.

³³ Bodoky 1898: 5.

³⁴ Scherer 1938: 194.

³⁵ Ladics György gyászjelentése: LD 83.538.

³⁶ Mint már utaltunk rá ennek a pontos megítélését nagyban megnehezíti a naplóvezetésnek az a gyakorlata, hogy egy sorban, egy árral több vásárolt tétel is szerepel, így ezekben az esetekben az egyes tételek ármeghatározásánál csak közelítő becslésekre hagyatkozhatunk. Ennek ellenére a legfontosabb kiadási tételek főbb arányai megállapíthatóak. A koronában feltüntetett értékek azonban csakúgy, mint a százalékos arányok nem pontosak csak közelítők.

³⁷ Az egyes tételek mögött szögletes zárójelben megadott számok az adott tétel naplóbéli bejegyzéseinek a számát jelölik.

[103]. Tizenegy tételt 50 és 100 között tartalmaznak a feljegyzések, ezek a liszt [95], kenyér [79], só [74], sajt [73], perselybe [71], piskóta [70], krumpli [64], vaj [64], élesztő [62], sör [61], koldus [60], és makaroni [55], valamint további huszonháromat 20 és 50 között: zsemle [45], eczet [45], túró [45], sütés [38], saláta [26], gyertya [33], szalámi [33], alma [32], tej [32], sóska [30], bor [30], rizs [28], gyufa [28], hagyma [27], papír [27], olaj [26], szén [24], margit víz [24], virág [23], lencse [21], paradicsom [21], petrezselyem [21], bors [21].

Amint láthatjuk, a kifli abszolút értelemben a leggyakoribb vásárlási tétel a naplóbejegyzések alapján, ami a Ladics családban a rendszeres napi fogyasztását jelzi. Leginkább a reggeli elengedhetetlen részeként számolhatunk vele a tejeskávé mellett, de ezentúl a polgári körökben elterjedt ozsonna része is lehetett, amit megerősíteni látszik néhány kifejezetten a reggeli, délelőtti és délutáni kifli vásárlására vonatkozó bejegyzés is. Hasonló szerepet tölthetett be az étkezések rendjében a szintén gyakran említett zsemle, és esetleg a piskóta is, bár ez utóbbi ugyanúgy lehetett ebéd utáni desszert is, illetve már a cukrászdához vagy kávéházhoz, mint a polgári körökben divatos társasági helyhez és népszerű kikapcsolódási formához is kapcsolódhatott. Szintén elmondható ez az alkalmi jelleggel vásárolt süteményről [8], kalácsról [5], perezről [4] cipőről [2], pralinéről [2], vagy puszédliról [2]. Az édességek egyébként bár több-kevesebb rendszerességgel megtalálhatóak a naplóbejegyzésekben, szerepük nem tűnik igazán jelentősnek. Az előbbi süteményfélék mellett megemlíthető még a csokoládé [8], bonbon [3], és a csukorka [3]. Visszatérve a „pékárúk” kérdéséhez mindenképpen szólnunk kell még a kenyérről. A naplóban való gyakori megjelenése mutatja, hogy rendszeresen, átlagban mintegy ötnaponta vásárolt a család kenyeret, bár minden lehetőség adott volt annak otthoni készítéséhez. Gyulán a századforduló időszakában a városi lakosság nagyobb részét alkotó parasztság körében, és minden bizonnyal számos polgári háztartásban is általános lehetett a kenyérsütés, emellett a hasonló társadalmi helyzetű kiskunfélegyházi Hoffer család háztartási feljegyzései egyértelműen beszámolnak ugyanebből a korból a kenyérsütés gyakorlatáról, sőt azt is megtudjuk, hogy külön sütöttek a család és a cselédek számára.³⁸ Mindezek ellenére a Ladics családnál pusztán a napló, mint egyedüli forrás alapján a kenyér rendszeres vásárlása valószínűbbnek tartható, mint annak házi elkészítése, még akkor is, ha a liszt [95] és a kenyértészta kelesztésére alkalmas élesztő [62] is meglehetősen gyakran szerepel a napló bejegyzései között.

A kifli után a második leggyakoribb vásárlási tételnek számító húst már pusztán a bejegyzések nagy száma alapján is a napi étkezések elmaradhatatlan részesének tekinthetjük. Ez utóbbi egyébként olyan mértékben igaznak tűnik, hogy a vegyes vallású családban – Ladics László evangélikus, Kliment Margit katolikus volt, míg a gyerekek nemek szerint a szülők vallását követték – a hús vásárlása pénteken is általánosnak tekinthető gyakorlat volt: mindössze öt péntek maradt ki az év során. Nagypénteken pedig, ami a protestánsoknál is böjti napnak számított, rostélyos szerepelt a feljegyzések között. Megjegyzendő persze, hogy a pénteki húsvásárlás nem feltétlenül jelentett az adott napon húsfogyasztást is, maga az a tény azonban, hogy húst gyakorlatilag minden nap vásároltak ez utóbbit látszik megerősíteni. Elképzelhető még az is, hogy a családnak csak a katolikus fele tartotta a pénteki böjtöt, amit alátámasztana az a tény, hogy a 18 halvásárlásra vonatkozó bejegyzés közül mindössze egy szerepel nem pénteki napon. A család húsfogyasztásával kapcsolatban megállapítható, hogy abban a sertéshús dominált, és más állatok húsa viszonylag ritkán szerepel a bejegyzések között: leggyakrabban a már említett hal [18], azonkívül a csirke [10], borjú [7], marha [3] gerlice [1], rucza [1] és persze a „pulyka karácsonykor”. Néhány esetben a húsfélékre vonatkozó pontosabb megjelöléssel is találkozunk, mint a máj [9], velő [8], leveshús [4], tüdő [3], galambbegy [3], libamáj [2], dagadó [1] vagy éppen a caviár [1]. Tekintetbe véve azt, hogy a sertéshús inkább a hétköznapi, míg az egyéb húsok, inkább az ünnepek és alkalmi étkezések menüjéhez tartozhatott, az utóbbira vonatkozó bejegyzések elég kevésnek tűnnek. Így azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy az egyszerű „hús” bejegyzések sem mindig vonatkoztak a sertésre, különösen annak a figyelembevételével, hogy néhány esetben kifejezetten a disznóhús [4] megjelöléssel is találkozhatunk. Ráadásul az is elgondolkodtató, mint arra már a naplókat általánosan ismertető részben utaltunk, hogy a disznóvágást közvetlenül követő napokon is találunk hús vásárlására vonatkozó adatokat. Magukról a disznóvágásokról egyébként a

³⁸ Bánkiné Molnár 1996: 72.

napló utolsó lapján találhatóak feljegyzések, amelyekből megtudhatjuk, hogy az 1901-es évre két disznót vágott a család. Az elsőt még az előző év végén, december 29-én, aminek a súlya levágva 116 kiló volt, és lett belőle 41 liter zsír, 25 pár kolbász, amiből 14 párat füstöltek, 9 tüdő és 7 véres(hurka) valamint 2 darab sajt. A másodikat egy szűk hónappal később január 22-én vágták, 120 kilós volt, 50 liter zsír lett belőle, 29 pár kolbász, amiből szintén 14 párat füstöltek, 12 tüdő, 7 véres(hurka) és újabb 2 darab sajt. A vágást mint a napi kiadásokból megtudhatjuk hentes végezte, akinek a bére 2 korona volt. A bejegyzések még azt is elárulják, hogy a zsírt január 20-án kezdték el használni. A napló adatai ezen túlmenően arra engednek következtetni, hogy ez a két disznó sem lehetett elég a család szükségleteinek fedezésére, hiszen szeptemberben további 30 kiló szalonna vásárlása vált szükségessé, és az év során többször is találhatunk szalámi [33] illetve kolbász [7] vásárlására vonatkozó bejegyzéseket is.

A különböző tejtermékekre vonatkozó adatokat megvizsgálva látható, hogy a leggyakrabban a tejfel [186] vásárlására került sor, éves átlagban minden második nap. Ezen túlmenően sajtot [73], vaját [64] és túrót [45] is rendszeresen fogyasztottak a Ladics családban. Tej [32] vásárlására viszonylag kevés bejegyzés vonatkozik, ennek ellenére feltételezhető, hogy egész évben folyamatosan és rendszeresen használták. Bár márciusból és áprilisből kevesebb adatunk van, a többi hónapban 4-5 alkalommal vásároltak tejet, ami heti rendszerességet jelent. A napló „tej júli 10-től-okt. 12-ig” bejegyzése pedig arról árulkodik, hogy a vásárlás nem piacon, sokkal inkább hosszabb időn keresztül ugyanarról a helyről történhetett. A június különleges hónapnak számít ebből a szempontból, ekkor ugyanis nemhogy vásárolt volna, hanem éppen feleslege volt a családnak tejtermékekből, amit értékesített is. Ennek az adatait rögzíti a napló végén található két oldalas tejbevételeket tartalmazó feljegyzéssorozat. Eszerint június 8 és július 5 között a családnak mintegy 9 forint bevétele volt ebből. Leggyakrabban tejet értékesítettek, de emellett aludttejet és tejfelt is, és néhány esetben a feljegyzésekből az is kiderül, hogy mindez a „piacon” történt. A tej árusításának kérdése azért is érdekes, mivel ugyan tejet nem, más tejtermékeket például tejfelt vagy túrót június során is vásárolt a család.³⁹ A tejbevételből származó összeggel egyébként úgy látszik Kliment Margit rendelkezett, és azt a háztartás más területein hasznosította, ahogy arról a „kölcson vettem tejpénzből” bejegyzés tanúskodik június 28-án.

A család zöldség és gyümölcs fogyasztása alapvetően a szezonálitással jellemezhető, akkor és olyan árukat vásároltak, amelyek éppen elérhetőek voltak az adott évszakban. Ezen belül azonban egyértelműen megkülönböztethetjük az alkalmi és azonnali fogyasztásra történő, és az év későbbi időszakára, tartósítás céljával történő beszerzéseket. Mindenesetre akár a zöldségek akár a gyümölcsök listáját nézzük, meglehetősen színes és változatos képet találunk. Előbbiek körében a leggyakoribbak a saláta, sóska, hagyma, petrezselyem, paradicsom, zöldség, paprika, borsó, karalábé, tök, kelkáposzta, káposzta, míg az utóbbiaknál az alma, mazsola, citrom, dinnye, barack voltak. De ezeken túl ritkábban vásároltak még tormát, babot, paszulyt, uborkát, retket, rebarbarát, zellert, karfiolt, céklát vagy a gyümölcsök köréből pöszmétét, epret, meggyet, cseresznyét, ribizlit, körtét, szilvát, szőlőt, birsalmát, vagy éppen mandulát, fügét, datolyát és narancsot. Magukról a befőzésekről nincsenek külön feljegyzések a naplóban, azokat a mindennapos bevásárlások között találhatjuk egy-egy rövid megjegyzéssel kiegészítve, mint például „uborka betenni” vagy „barack lekvárnak”. Így az, hogy pontosan mennyi befőtt volt a háztartásban az adott év során, nem állapítható meg, azt viszont megtudhatjuk, hogy a káposztát sóval és borssal ízesítve savanyították, a paradicsomot befőzték és uborkát is raktak el télire, míg a gyümölcsök közül az eperből, barackból, szilvából és ribizliből lekvárt főztek, a meggyből és szilvából pedig befőttet készítettek.

A napló bejegyzéseiből a család italfogyasztásáról is nyerhetünk adatokat. Az év során a leggyakrabban vásárolt ital a sör [62] volt. Néhány alkalommal még azt is megtudhatjuk, hogy ez a vásárlás valószínűleg a családfő számára történt, legalábbis a „sör Lacinak” bejegyzések erre engednek következtetni. Lényegesen ritkábban találhatunk adatokat egyéb szeszesitalokra vonatkozóan: a bor harmincszor, a pálinka tizenhatszor, míg a rum mindössze ötször szerepel. Viszonylag rendszeresen vásárolt a család margit vizet [24], és szódavizet [9], illetve szódát [27], ez utóbbiról azonban megjegyzendő, hogy gyakran a borral együtt vették. A kávé [47] viszonylagos

³⁹ Az, hogy miért csak júniusban volt eladó tej a háztartásban, és hogy egyáltalán honnan is származott ez a tej, az nem teljesen világos. A Ladics család tulajdonában volt ugyan a közeli Gyulaváriban egy tanya, ahol tehenek is lehettek, ez azonban 1901-ban a még élő apa, Ladics György tulajdonát képezhette. A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel.

gyakorisága és rendszeres vásárlása mellett azért is külön figyelmet érdemel az italok körében, mivel az erre a területre fordított összegnek egymagában több mint a felét, mintegy 90 koronás kiadást jelentett. Ez semmiképpen nem tűnik soknak, ha figyelembe vesszük a kávé polgári étkezéskultúrában betöltött szerepét, különösen a reggelik kapcsán, melyre már utaltunk a pékárukat taglaló résznél.⁴⁰

Az élelmezés területén belül nem esett szó még az egyéb konyhai kiadások körébe sorolható tételekről, ide azok az áruk kerültek, melyek a fenti kategóriákba nem voltak beilleszthetőek, elsősorban a mindennapi főzéshez szükséges alapanyagok illetve a konyhában használatos különböző fűszerek. Az alapanyagok közül gyakoriság szempontjából mindenképpen kiemelkedik a tojás, liszt, cukor, só, krumpli, és itt említhetjük meg még az élesztőt, makaront, rizst, grízt, darát is. Ezek mellett az ételek ízesítésére szolgáló fűszerek közül a következőket találhatjuk meg: bors, kapor, czimet, colliander, georgina gyökér, gyömbér, kömény, szegfűszeg, szerecsendió, vanília.

Szintén a konyhához kapcsolódnak még, ha már nem is közvetlenül a család élelmezéséhez, a különböző konyhai eszközök beszerzésére vonatkozó kiadások. Ezek leginkább alkalmi vásárlásokat és csupán néhány darabot jelentettek. Nagyobb tételekről itt nem beszélhetünk, hiszen az 1901-es napló már egy 10 éve működő háztartás állapotát rögzíti, így a legtöbb esetben a fogyó eszközök pótlásával kell számolnunk. Ezeknek a beszerzéseknek egy része egyértelműen kapcsolható a gyulai vagy környékbeli országos vásárokhöz. A naplóban a következő listát olvashatjuk például július 20-án, az egyik gyulai vásár idején: „dézsa, 2 kis tál, 6 tányér, 10 csésze, 4 fedő, paszírfa, 4 csupor”. A háztartási eszközök másik résznek vásárlása azonban elszóródik az év során, és lényegében minden hónapra jut néhány ilyen típusú bejegyzés. Megvizsgálva ezeket a tételek további változatos és viszonylag széles skáláját találjuk: fazék, lábas, szilke, köcsög, pohár, pléh kanál, merőkanál, fakanál, laskaszűrő, mosogatórongy, lekváros üveg, dugó, de itt említhetjük meg a vízfordó rudat is.

Közvetlenül kapcsolható ehhez a témakörhöz a házfenntartás kérdése is, mely a naplók tanúsága szerint szintén a háziasszony felügyelete alá tartozott. Ide egyrészt a háztartás folyamatos működéséhez szükséges áruk körét sorolhatjuk, másrészt a házban és környezetében elvégzett kisebb-nagyobb javítások, karbantartások költségeit. Érthető módon, míg az első kategória leginkább rendszeres, többször ismétlődő kiadásokat foglal magába, addig a második kapcsán egyedi esetekkel állunk szemben. Előbbinél a rendszeres kiadások leginkább a világítás területéhez kapcsolódtak, ezek közül is kiemelkedik gyakoriságával a petróleum [103], melyet heti több alkalommal is vásároltak, de meg kell említeni még a gyertyát [33] és a gyufát [28] valamint a mécsolajat [19] és mécsbelet [9] vagy éppen a lámpaüveget [8] is. Rendszeres bejegyzéseket találunk még szén [23] vásárlása vonatkozólag is, azonban mivel az egyenletesen eloszlik az év során, így itt nem elsősorban a lakás fűtésében játszott szerepére, mint inkább a konyhai használatára gondolhatunk. A téli tüzelő biztosítására egyébként nem utalnak a feljegyzések, így az minden bizonnyal a családfe hatáskörébe tartozhatott.⁴¹ A ház tisztaságának, lakhatóságának biztosítása az ezzel kapcsolatos munkák szervezése azonban a gazdasszony feladata lehetett. Erre utalnak a mész, meszelő, festék, rozsdapor, vaspapor, terpentin, borax, vagy éppen a seprű, lapát, súrolókefe, súrolórongy, lábtörlő sőt az egérfogó vásárlására vonatkozó bejegyzések. Ennek kapcsán szintén megemlíthetjük Kliment Margit gyakori virágvásárlásait is, melyek minden bizonnyal a lakás díszítését szolgálhatták. Végezetül a házfenntartás egyedi eseteihez kapcsolódóan is nézzünk néhány példát: ablaküveg, ajtóablak, üvegesnek, fűmag, két kocsiföld, kulcs cselédsifonba, kútreparálás, gyertyatartó javítás, Baginak kis kocsijavítás, dézsajavítás, ebédlámpa javítás Schmidtnél, késköszörülés, lakatos, pokrocszegés Baginak.

Mind gyakoriság, mind költségek tekintetében jelentősek voltak a háztartás számára dolgozóknak tett kifizetések. A naplóban nem találunk külön összefoglaló jegyzeteket ezekre vonatkozóan, a munkabérek a többi kiadási tétel között, az adott napon vannak bejegyezve. Ahogy

⁴⁰ Ezt a fontos szerepet hangsúlyozza egyébként Hanák Péter is a polgári életmódot bemutató fejezetében a tízkötetes Magyarország Történetének. Hanák 1978: 471. Csakúgy, mint Kisbán Eszter a magyar parasztság táplálkozáskultúrája kapcsán, utalva a polgári vonatkozásokra. Kisbán 1997: 542.

⁴¹ Megerősíti ezt egy Ladics Lászlónak 1906 novemberében tűzifa vásárlásáról kiállított 160 koronás számla. LD. 82.650.

az általános részben már utalunk rá, egy időben, szakácsné, szobalány, dada, pesztra is lehetett a Ladicsok alkalmazásában, az 1901-es feljegyzésekből azonban nem állapítható meg, hogy az alkalmazottak közül ki milyen szerepet töltött be pontosan a háztartásban. A rangsorban meglévő különbségekre csak a bérek különbségéből következtethetünk. Annyi azonban kiderül, hogy az év során állandó bérezésben hosszabb-rövidebb időszakig 7 személy részesült, akiket Kliment Margit mindig a keresztnevükön említ. Öten közülük Mari, Sári, Rozi, Marcsa és Julcsa már az előző évben is a család szolgálatában állottak, amit a januári eleji bejegyzések tanúsítanak az előző havi bérek kifizetéséről. A másik két lány, Zsuzsi és Erzszi 1901 májusától volt a Ladicsoknál. A legmagasabb bért, 16 koronát havonta Mari és Zsuzsi kapta. Az 1902-es napló tanúsága szerint ők mindketten a család szolgálatában maradtak a következő év elején is, ami rajtuk kívül még Erzsiről mondható el. Sári előbb 10, majd májustól 12 koronáért dolgozott, utolsó havi bérét szeptember végén kapta s a továbbiakban nem találunk rá utaló adatokat sem az azévi, sem az 1902-es naplóban, így feltételezhető, hogy októbertől már elkerült a családtól. Julcsa szintén 10, míg Mari 12 koronával kezdte az évet, de mindketten még tavasszal elhagyták a családot, utolsó bérük február illetve március hónapra szólt. A legkevesebbéért, havi 4-5 koronáért Marcsa dolgozott, és ő is az előző lányokhoz hasonlóan még a tavasz során, április végén eltűnt a feljegyzésekből. Itt kell megjegyeznünk, hogy a naplóban kétszer szerepel egy „német Mari” nevű lány is, először az október-novemberi béréből kapott meg 2 korona 40 fillért, majd cipő foltozásra kapott további 20 fillért karácsony előtt. Nem világos, hogy ő azonos lenne-e az eddig Mari néven emlegetett cseléddel, vagy külön személyről van szó. Mi inkább az előbbi felé hajlunk, tudva azt, hogy a családnál már 1899-óta szolgálhatott német lány is, és ha egy újabb szolgálóról lenne szó, akkor többször is nyoma kellene, hogy legyen jelenlétének a precíz naplóvezetéséről megismert Ladicsné feljegyzéseiben. Ez azonban sem a 1901-es, sem a következő évi naplóban nem tapasztalható, szemben Marival, aki mindkét évnek rendszeres szereplője. Ha összevetjük a szolgáló lányokat, béreiket és szolgálatban töltött idejüket azt láthatjuk, hogy Ladicsné keze alatt az év során általában négy lány dolgozott egy időben, ketten magasabb, 16 koronás, míg ketten 10-12 koronás havi bér ellenében. Az év első hónapjaiban szolgáló Marcsa 4-5 koronás bérével kivételnek számított ebben a tekintetben. A napló tanúsága szerint az év során a bérek fizetésének tekintetében túlzott rendszeresség nem található. A cselédek általában a hónap legvégén vagy a következő hónap első felében megkapták járandóságukat, ami néhány esetben egy összegben, néha részletekben került kifizetésre. Arra is volt példa, hogy több havi bért kaptak egyszerre, sőt ritkább esetben előleg formájában is történhetett a fizetés, mint például Zsuzsi kapcsán, aki október 6-án egyben megkapta szeptember és október hónapra járó 32 koronáját. A béren felül más kisebb alkalmi juttatásokban is részesülhettek a szolgálók, csak néhány ezek közül felsorolásszerűen: német Marinak cipő foltozásra, olvasókönyv Marinak, színházjegy cselédeknek (4 alkalommal is!), Marcsának ajándékba, pohár Julcsának. Megítélésünk szerint ezek nem annyira a járandóság részének inkább apróbb figyelmességeknek tekinthetőek, s a ház asszonya és szolgálói között lévő jó viszonyt jelzik. A bizalom mértékét jó példa, hogy Hajdúnénak, aki gyakran dolgozott a Ladicsoknál az év során, egy alkalommal Kliment Margit még kölcsön is adott 4 koronát, amit az később rendben meg is fizetett. A napló egyetlen, az utolsó oldalon tett, személyes jellegű bejegyzése is az egyik cselédhez kapcsolódik: „1901. jan. 24. én jött helyre Rozi.”

Az eddig megismert, állandó havi bérezésben részesülő szolgálókon túl néven említ a napló néhányat a háznak több-kevesebb rendszerességgel napszámért, alkalmi bérért dolgozók közül is. Itt mindenek előtt a már szóba került Hajdúnéra kell utalnunk, aki rendszeres szereplője a feljegyzéseknek, több mint 30 alkalommal találkozhatunk a nevével. Ezen kívül néhány alkalommal említésre kerül még Somogyiné, öreg Julis, Tokaji, Gyula, Károly és Pali. Az utóbbi négy férfi alkalmi munkákban segédkezett, mint például káposzta bevívés, káposzta bevágás, sonka elvívés. Öreg Julis egyetlen bejegyzése mindössze annyit árul el, hogy 1 korona kielégítésben részesült, Somogyiné viszont öt alkalommal is szerepel a naplóban és összesen 14 koronát fizetett neki Ladicsné szolgálataiért. Ezekon kívül is található még néhány munkavállalóra utaló bejegyzés, már pontos név megadása nélkül, mint mosónéknak, szappanfőzőné, kerti napszámosnak. Hajdúné bérezése kapcsán tudjuk, hogy a napszám 1-1,2 korona volt. Ennek mintegy dupláját, 2 koronát kapta munkájáért a szappanfőzőné csakúgy, mint a hentes, amint azt a disznóvágások

bemutatásakor már láhattuk.⁴²

Plusz munkaerőre a háztartásnak általában a nagyobb munkák idején volt szüksége, mint a mosás, vasalás, szappanfőzés, vagy a speciális szakértelmet igénylő eseteknél, mint a disznóvágás. Mosásra hatszor utalnak a napló feljegyzései az év során. Két alkalommal, január 19-én és március 27-én volt nagymosás, aminek a bejegyzett költsége 7 korona 20 fillérre rúgott, valamint további négy alkalommal, május 1-én, június 12-én, szeptember 25-én és október 25-én már csak az van felírva, hogy mosónéknak és a bér, 5 korona 20 fillér. A mosásoknál tehát igazi rendszeresség nem állapítható meg, 1-2 havonta került rájuk sor és négyszer szerdai, egyszer pénteki, egyszer pedig szombati napra estek. Vasalásra 3 alkalommal utal a napló, ezek azonban nem kötődnek a mosásokhoz. Egy alkalommal, májusban Hajdúné egy teljes napszámot, 1 korona 20 fillért keresett vasalással, majd októberben előbb négy ing vasalásáért fizet Kliment Margit 80 fillért néhány nappal később pedig férfiing vasalásért 8 koronát, ami már jelentős munkára utal. A naplóbejegyzések alapján ezek a munkák egynaposnak tűnnek, de meg kell jegyeznünk, hogy ez időben a Hoffer családnál a nagymosás 2-3 napot, míg a vasalás további két napot vett igénybe.⁴³ A szappanfőzésről a napló végén egyetlen, mindössze egy soros feljegyzés tanúskodik, amiből megtudhatjuk, hogy „1901 V/11-én főztem 56 kiló szappant”. Az aznapi kiadásokat átnézve az is kiderül, hogy ehhez 4 korona 20 fillérért zsíros szódát vett Ladicsné, és a szappanfőzőnének további 2 koronát fizetett. Október 21-én pedig a következő feljegyzést találjuk: „Hajdúnének szappanfőzésért 80 fillér”. Ekkor azonban semmi más adat nem utal erre a munkára, így elképzelhető, hogy ez alkalommal a májusban főzött szappan pótlására kis mennyiségben újabb adagot főztek, de már nem hívták a szappanfőzőnét, hanem Hajdúnéra bízták a munkát. Nagyobb, minden évben visszatérő munkának számított még a tarhonyakészítés, amelyről azonban az 1901-es évben külön feljegyzés nem készült. A napi kiadások között olvasható július 19-én a „liszt tarhonyához” bejegyzés 1 korona 68 fillér értékben, míg szeptember 21-én a „Hajdúné lekvár és tarhonya”, mikor is a bér 2 korona volt. Kalácssütésre három alkalommal találunk adatokat, először április 9-én, ami furcsa módon húsvét keddeje, tehát már az ünnep vége. Minden bizonnyal ehhez kapcsolható az egy nappal korábbi, húsvét hétfői mákdarálás is. A második alkalomra május 25-én került sor, mikor is a kalács az éppen következő pünkösdre készülhetett, míg a harmadik alkalom december 23-ra esett, ami egyértelműen a karácsonyi ünnepi készülődéshez kapcsolható.

A vizsgált naptári évben négy gyermek volt a Ladics családban. A legidősebb, már az iskolát megkezdő Klára nyolc, míg Tamás hat, György négy, a legkisebb, László pedig mindössze egy éves volt ekkor. A gyermekek nevelésében Ladicsné a személyzet segítségére támaszkodhatott. Bár ez az 1901-es feljegyzésekből nem derül ki egyértelműen, más évek naplói alapján világos, hogy a család alkalmazott dadát és esetleg pesztrát is a legkisebb gyermek mellé, a kétnyelvűségük érdekében pedig a cselédek egyike német volt. A munkabérek nyilvánvaló költségén túl azonban a gyermekekhez kapcsolódó bejegyzések sem gyakoriság, sem összeg tekintetében nem tűnnek túl jelentősnek ebben az évben. Mintegy 60 köthető hozzájuk, 30 korona értékben, aminek majd kétharmadát hat alsónadrág vásárlása teszi ki a legidősebb fiú, Tomi részére, valamint két pár cipő Lacinak. Ez már magában mutatja, hogy a többi bejegyzési tétel anyagi szempontból nem különösebben jelentős, csak apróbb összegeket takar. Annyi mindenestre megállapítható belőlük, hogy a gyerekek rendszeresen kaptak cukrot, illetve néhány alkalommal süteményt, két bejegyzés tanúsága szerint pedig külön vettek főzni valót gyerekeknek. Játék vásárlására szintén találunk adatokat. A júliusi országos vásár idején olvashatjuk például a naplóban: „4 baba, puska, kis korsó Lacikának”, máshol pedig: „kis játék edény”, „játék habverő és üst”. A szorgalomra, munkára való nevelés példáját láthatjuk abban a feljegyzésben, mely szerint a gyerekek nyolc fillért kaptak zöldségbehozásért. Ezeket túl a legidősebb gyerek, Klára kapcsán már az iskolához köthető kiadásokat is találhatunk, mint Klárikának (plajbász stb.) vagy Klárikának iskolába, és életkorából adódóan már néhány más típusú feljegyzéssel is bekerült a napló lapjaira: Klárikának színházra, Klárikának „urániára”.

Láhattuk, hogy a gyermekek kapcsán mindössze két alkalommal vásároltak ruhát a

⁴² A szappanfőzőné megbecsülését mutatja a magasabb bér mellet, hogy a Hoffer háztartásban például a napszám mellé reggelit, ebédet, uzsonnát és vacsorát is kapott, és más munkásoktól eltérően azt kapta ebédre, amit a család is. Bánkiné Molnár 1996: 64. Ilyen adatokat egyelőre a Ladics hagyatékban nem találtunk.

⁴³ Bánkiné Molnár 1996: 64.

Ladics családban. Ha megvizsgáljuk, hogy általában mennyit költött Kliment Margit az adott évben ruházkodásra illetve, hogy maga a kérdés hányszor szerepel a naplóban hasonló képet kapunk: 1 pár félcipő Leheltől 16 korona, 1 pár papucs 2 korona 40 fillér, fűző 1 db. 24 korona 60 fillér, tavaszi kabát (deutsch ted) 50 korona valamint fejre való kendő 36 fillér. Mindez elég kevésnek tűnik, még abban az esetben is, ha tudjuk, hogy a család minden bizonnyal kész ruhatárral rendelkezett, melynek darabjait a kor viselési szokásaiból adódóan nem kellett gyakran pótolni. Az is elképzelhető, hogy egy-egy drágább ruha vásárlásakor a számlát a családfő egyenlítettte ki, s az nem terhelte közvetlenül a Ladicsné felügyelte háztartást, bár ennek az előbb bemutatott három, viszonylag magasabb összegű vásárlás ellentmondani látszik. Az új ruha vásárlás hiányának fényében különösen szembeötlő, hogy többször is utalnak a bejegyzések az év során a régiek javíttatására: cipő foltozás, cipő javítás, gallér leszegés Eszternél, kalapjavítás, papucsfoltozás. Mindezek a családon belül egyfajta puritán szemlélet meglétére utalnak, ami az egész éves kiadások mértékére gondolva furcsa kettősségnek tűnhet.⁴⁴

A naplóban feljegyzett kiadások egy része, közvetlenül kapcsolható a szabadidő, szórakozás, társasági élet területéhez. A hagyományos nőideál képében a varrás és a kézimunka a szabadidő hasznos eltöltésének legideálisabb módja volt. Ebből a szempontból Kliment Margitot sem tekinthetjük kivételnek. Mint életrajzában már említettük, kitűnően kézimunkázott, s ez a tevékenység valóban kikapcsolódást jelenthetett számára. Ennek megfelelően háztartási naplójában több kiadás is kapcsolódik ehhez a területhez, úgy eszközök, mint hozzávaló anyagok. Felsorolás szintjén nézzünk meg néhányat: gyűszű, tű, spékeltű, kötőtű, horgolótű, pamut, merkelőpamut, selyem, szatin, blousera való battiszt, cérnagomb, „hovin” csatt, pertli. A szórakozásnak már sokkal közvetlenebb formáit jelöli néhány további bejegyzés: czirkuszosnénak, majomtánczoltatás, verklis. Ez utóbbival az úgy szabadidős tevékenységnek, mint társasági alkalomnak számító séták során találkozhatott a napló írója. A kultúra magasabb színvonalú élvezetére utalnak a színházjegy vásárlások, melyek egyben a társasági élet területéhez is elvezetnek. Ide kapcsolható közvetlenül a nőegylet 2 korona 40 filléres tagdíjának a megfizetése is, csakúgy, mint a társas érintkezés, kapcsolattartás népszerű formájának, a levelezésnek a költségei, úgymint levélpapír, levelezőlap, levélbélyeg.

A korszak nőideáljához csakúgy, mint a kézimunka, a jótékonykodás is hozzátartozott. Összesen 74 bejegyzést találhatunk ehhez kapcsolódóan a naplóban. Kliment Margit 60 alkalommal adományozott kisebb összeget koldusnak, ezen kívül 8 alkalommal könyöradományt adott, kétszer kis leánynak adakozott, míg egy alkalommal kéregetőnek, szegény embernek, szegény flótásnak, vándornak. Bár összeg tekintetében ezek az adományok nem voltak nagyok, az egész év során 19 korona, az adományok gyakorisága és rendszeressége mindenképpen a jótékonykodás fontosságára hívja fel a figyelmet a napló írójának életében.

A feljegyzések egy szűk köre a család ünnepi életébe is bepillantást enged. Megtudhatjuk általuk, hogy karácsonykor a Ladics házban fát állítottak (karácsonyfa-2 korona 40 fillér), amit aranyozott dióval (dióarnyozó-60 fillér), kis gyertyákkal (2 korona) és cukorral (1 korona 10 fillér) díszítettek, amellet további 2 koronáért vettek még szalonczukrot. A karácsonyi asztalon ott volt a pulyka csakúgy, mint a 23-án sült kalács, és Hajdúné kapott 2 koronát „krisztlimdlibe”, ami a háziasszony és a keze alatt dolgozók jó viszonyáról árulkodik. Szilveszterkor levelező lapot küldtek, ezen túl más bejegyzés nem utal az ünneplésre. Húsvétkor már pénteken rózsavizet vettek, és vasárnap fogadták a locsolkodó gyerekeket. Természetesen tojást is festettek, amint arról a tojásfesték vásárlása árulkodik. Ekkor is küldtek az új évhez hasonlóan levelező lapot, valamint akárcsak karácsonykor, kalácsot is sütöttek, igaz húsvét kedden, és szintén e napon borjúhús került az asztalra. Május 1-én 32 fillér kiadást találhatunk májusfára a naplóban, míg az 1901-ben május 26-ra eső pünkösöd vasárnaphoz csak az előző napi kalácssütést említhetjük, mint az ünnephez kapcsolható eseményt. Mindenszentekkor koszrút készítettek, amint azt az október 30-án tett bejegyzés „virág koszorúhoz 1 korona” mutatja. A fontosabb naptári ünnepek után ha áttérünk a családi ünnepekre már lényegesen kevesebb adatot találunk. Az 1901-es év során sem keresztelőre, sem temetésre utaló bejegyzések nincsenek a naplóban, míg az esküvőhöz mindössze egy kapcsolódik, március 8-án pénteken: „vőfélynek kontyolásnál 50 fillér”. A

⁴⁴ Hasonló szemléletre hívja fel a figyelmet Jávor Kata a Zsolnaiak kapcsán, hangsúlyozva, hogy a foltos ruha még a megörökítés céljával készült fotón is helyet kaphatott. Jávor 2000: 119.

születésnapok és névnapok megünneplésének sincs nyoma ebben az évben, leszámítva a január 18-ai Margit napot, mikor is torta vásárlásáról tanúskodnak a kiadások. A névnapok hiánya azért is érdekes, mert a visszaemlékezések szerint a családfő Ladics László névnapján rendszeresen fogadták a köszöntőket, akiket meg is vendégeltek.⁴⁵

Ezzel lényegében az évközi kiadások minden fontosabb területéről szót ejtettünk, végezetül még a napló végi külön bejegyzések maradtak. A tej bevételről, disznóvágásról, szappanfőzésről a kapcsolódó témáknál már korábban írtunk, ezeken felül további két különálló feljegyzéssort találhatunk: egy listát a kint lévő ezüstökről, illetve egy kis könyvelést a „persely és sparcasa”-ról, vagyis a megtakarítási kasszáról. Az ezüstműkről megtudhatjuk, hogy összesen 55 darab volt használatban ekkor a háztartásban. A felsorolásban éppúgy találhatunk a főétkezéshez kapcsolódókat, például a levesmerő, főzelékes, evőkanál, kis ezüst francia villa és kés, china ezüst kés-villa, sós kanál, salátás, mint a kávézáshoz vagy teázáshoz: tejmerő, feketekávés kanál, tea szűrő. Sőt azt is megtudhatjuk, hogy a gyerekeknek is volt külön evőeszközük: gyerekevőkanál, kávéskanál (3 a gyerekeké). A persely és sparcassa kapcsán az mondható el, hogy Kliment Margit itt gyűjtötte kisebb megtakarításait. Ezek általában azokból a néhány filléres maradványokból származtak, amelyek agy-egy nagyobb vásárlás után a kerek összegből hiányoztak. A naplóban a kiadási tételek között rendszeresen találkozhatunk a persely, perselybe, s.perselybe bejegyzésekkel (több mint 100 alkalom) míg a naplóvégi feljegyzésekben az első félév adatait találjuk havi bontásban illetve néhány kiadás feljegyzést, mint például vettam 1 vég vásznat, március 1-én pedig a következő bejegyzés olvasható: kölcsön vettem háztartáshoz. Miután a feljegyzések már januárban egy nagyobb, 11 koronás kiadással kezdődtek, arra következtethetünk, hogy a megtakarítási kassza használata éveken átívelő folyamatos gyakorlata lehetett Ladicsnénak (amit a további naplók megerősítenek) A félév során a kasszában feljegyzett mintegy 40 korona használata pedig azt mutatja, hogy a megtakarítások egyrészt alkalmi vásárlásokra (elsősorban szövetek), másrészt pedig szükség esetén a háztartás kisegítésére szolgáltak.

Összegzés

Az eddigiekben igyekeztünk bemutatni azokat a legfontosabb kérdéseket, amelyek ennek az adat gazdag háztartási naplófüzérnek, és különösen az 1901-es év feljegyzéseinek az alapján elemezhetőek. Gondolunk itt mindenképp előbb egy polgári háztartás működéseinek főbb sajátosságaira, a ház asszonyának szerepére, feladataira és lehetőségeire, a fogyasztási szokásokra, a hétköznapi és ünnepi élet jellegzetességeire. Ezzel azonban Ladics Lászlóné Kliment Margit naplóinak elemzése koránt sem teljes. A későbbiekben mindenképp szükséges a további évek részletes vizsgálata, és azok alapján a hosszabb távon át jelentkező változások, esetleges tendenciák megrajzolása, hogy teljesebb képet nyerhessünk a Ladics család s ezáltal a korabeli polgárság életmódjáról.

Végezetül ki szeretnénk fejezni abbéli reményünket, hogy a most bemutatott naplók párhuzamai, melyek meggyőződésünk szerint létezhetnek, előkerülnek az ország levéltáraiból, múzeumaiból lehetőséget kínálva a Ladics naplókkal való összevetésre és azáltal egy pontosabb megismerésére a korabeli vidéki polgárság életének és kultúrájának.

Irodalom:

Ambrus Lajos
én. Régi gyulai családok. Kézirat.

Bánkiné Molnár Erzsébet
1996 Polgárok Kiskunfélegyházán 1890-1913. Debrecen.

Bodoky Zoltán Dr. (Sajtó alá rendezte)
1898 Békésvármegye szabályrendeletei. Gyoma.

⁴⁵ Részletesen ld. erről Kósa László jelen kötetbeli tanulmányának családi ünnepekkel foglalkozó fejezetét.

Czeglédi Imre

1997 Társasélet, szórakozás, ünnepek egy kisvárosban.- Újságcikkek a Békés1896 évi számából.
In.: Dusnoki-Draskovoch Tibor-Erdész Ádám(Szerk.): A hétköznapok historikuma. Gyula.

Erdész Ádám (összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta)
2004 Válogatás Kóhn Dávid írásaiból. Gyula.

Gáspár Ignác

1877 Rövid háztartástan felsőbb leányiskolák és nőtanító-képezdek számára. Bp.

Hanák Péter

1976 A polgári életmód. In.: Pach Zsigmond Pál (Főszerk.): Magyarország története tíz kötetben.
VII. kötet. Budapest.

Héjja Julianna Erika

2003 Hagyomány és változás határán. Női szereplehetőségek egy alföldi városban a 19-20. század
fordulóján. Bárka. XI. évf. 4. szám.

Jávor Kata

2000 Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében. Bp.

Kisbán Eszter

1997 Táplálkozáskultúra. In.: Ballasa Iván (Főszerk.): Magyar néprajz nyolc kötetben. IV. kötet.
Budapest.

Kósa László:

1997 A fürdővendégek társadalmi összetétele a kiegyezéskori Magyarországon. In.: Dusnoki-
Draskovoch Tibor-Erdész Ádám(Szerk.): A hétköznapok historikuma. Gyula.

Kovács Krisztina(Szerk.)

2000 Gyula. Ladics ház. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 344.sz.

Scherer Ferenc

1938 Gyula város története. II. kötet. A rendezett tanácsú város. Gyula.

Székelyné Kőrösi Ilona

1986 Egy kecskeméti háziasszony számadáskönyve 1826-27-ből. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok
Évkönyve. Cumania 9. Kecskemét.

Rövidítések:

LD = Ladics család hagyatéka, irattár, Corvin János Múzeum.